

Стан та тенденції розвитку ринку молока та молочної продукції в Україні

Чмут А.В.

кандидат економічних наук,
старший викладач кафедри економіки
та міжнародних економічних відносин
Херсонського державного університету

Антош Н.В.

аспірант
Херсонського державного університету

Статтю присвячено актуальним питанням функціонування ринку молока і молочної продукції та аналізу основних показників його розвитку. Зокрема, проаналізовано динаміку зміни поголів'я корів, виробництва молока, середньорічного удою, обсягів виробництва молочної продукції та її споживання, а також показники ефективності його виробництва. Проаналізовано чинники, що впливають на зміну цих показників. На підставі проведеного аналізу визначено основні проблеми аналізованого ринку та окреслено напрями їх вирішення.

Ключові слова: ринок молока, молочна продукція, обсяги виробництва, якість, НАССР.

Чмут А.В., Антош Н.В. СОСТОЯНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ РЫНКА МОЛОКА И МОЛОЧНОЙ ПРОДУКЦИИ В УКРАИНЕ

Статья посвящена актуальным вопросам функционирования рынка молока и молочной продукции и анализу основных показателей его развития. В частности, проанализирована динамика изменения поголовья коров, производства молока, среднегодового удою, объемов производства молочной продукции и ее потребления, а также показатели эффективности его производства. Проанализированы факторы, влияющие на изменение этих показателей. На основании проведенного анализа определены основные проблемы рассматриваемого рынка и намечены направления их решения.

Ключевые слова: рынок молока, молочная продукция, объемы производства, качество, НАССР.

Chmut A.V., Antosh N.V. STATE AND TRENDS OF DEVELOPMENT OF MARKET OF MILK AND DAIRY PRODUCTION in UKRAINE

The article is devoted to the actual issues of the functioning of the milk and dairy products market and contains an analysis of the main indicators of its functioning. In particular it analyzes the dynamics of changes in cows' livestock, milk production, average annual yield of milk, dairy production volumes and its consumption, as well as indicators of its production efficiency. The factors influencing the changes of these indicators are analyzed. On the basis of the analysis, the main problems of the analyzed market are formed and the directions of their solution are outlined.

Keywords: milk market, dairy products, production volumes, quality, НАССР.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сьогодні світове виробництво молока оцінюється у 800 млн. т. Експерти FAO очікують, що у 2026 р. 44% усього молока вироблятимуть розвинуті країни, а решту – країни, що розвиваються [1]. На початку 90-х років Україна входила в десятку найбільших виробників коров'ячого молока у світі поряд із такими країнами, як Індія, США, Росія, Німеччина, Франція, Бразилія, Китай, Нова Зеландія, забезпечуючи свою частку на рівні 4,5%. Проте за останні 27 років Україна значно втратила свої позиції у світовому виробництві молока і в 2012 р. займала

17-е місце, а в 2016 та 2017 рр. увійшла лише у другу десятку найбільших виробників із часткою ринку 1,3%. Незважаючи на поступки на світовому ринку, молочна галузь України є провідним сектором економіки та важливим складником продовольчої безпеки країни [2]. Розвиток ринку молока і молочної продукції, який являє собою систему товарно-грошових відносин між усіма операторами ринку, охоплюючи весь суспільний відтворювальний процес, включаючи виробництво, розподіл, обмін і споживання, в останні роки зазнає значних змін, а отже, вимагає постійного моніторингу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Значну увагу дослідженню питань розвитку ринку молока та молочної продукції приділяли у своїх працях такі фахівці, як О.М. Гіржева, Н.С. Косар, В.М. Лисюк, Ю.А. Тарасова, Ю.А. Толбатов, І.В. Тюха, А.В. Чмут та інші дослідники.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є дослідження стану та основних тенденцій функціонування ринку молока і молочної продукції та виявлення перспектив його розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нині основним виробником молока в Україні є господарства населення, які є основними постачальниками молока на молокопереробні підприємства, а на сільськогосподарські підприємства припадає близько 26% виробництва. Основні показники виробництва молока в Україні з 1990 по 2007 р. відображено в табл. 1

Аналіз наведених даних дає підстави стверджувати, що порівняно з 1990 р. поголів'я корів зменшилося на 75%, порівняно з 2012 р. – на 21%, порівняно з 2016 р. – на 4,3%. У середньому щорічне зменшення поголів'я на протязі останніх 10 років коливалося в межах 5–8%. Лише останні п'ять років зменшення уповільнилося і становить 1–4%.

Зменшення спостерігається й у виробництві молока. Порівняно з 1990 р. виробництво молока зменшилося на 58%, порівняно з 2000 р. – на 18%, а порівняно з 2016 р. – на 1%.

О.М. Гіржева [4] визначає, що протягом усіх післявоєнних років молочне скотарство в нашій країні розвивалося на основі розширеного відтворення з використанням інтенсивних методів ведення галузі. Найбільший обсяг виробництва молока припадав на 1987 р. і становив 26,7 млн. т. Збільшення поголів'я корів супроводжувалося поступовим підвищенням продуктивності. Приріст продуктивності корів відбувся за рахунок підвищення рівня і повноцінності годівлі молочної худоби, селекційно-плеємної роботи, поглиблення спеціалізації і посилення концентрації виробництва та економічного стимулювання виробництва.

У 1990–2000-х роках у переважній більшості підприємств було знищено поголів'я великої рогатої худоби, що спричинило значний спад виробництва молока і, відповідно, вплинуло на погіршення показників господарської діяльності суб'єктів, що займалися виробництвом продукції тваринництва [5].

З 2010 по 2013 р. ситуація на внутрішньому ринку молока та молочних продуктів України характеризується дефіцитом

Таблиця 1

Основні показники виробництва молочної сировини в Україні

Показники	Роки						Темп приросту, % 2017 р. до	
	1990	2000	2010	2012	2016	2017	2012 р.	2016 р.
Поголів'я корів, тис. голів,	8378	4958	2632	2554,3	2108,9	2017,8	-21,0	-4,3
у т. ч.:								
- с/г підприємства	6191	1851	589,1	575,2	484,6	466,6	-18,9	-3,7
- господарства населення	3540	3107	2042,1	1979,1	1624,3	1551,2	-21,6	-4,5
Виробництво молока, тис. т, у т. ч.:	24508,3	12657,9	11248,6	11377,6	10381,5	10280,5	-9,6	-1,0
- с/г підприємства								
- господарства населення	5882	8989	9032,1	8842,3	7675,9	7514,8	-15,0	-2,1
Середній річний удій молока від однієї корови, кг, у т. ч.:	2863	2359	4082	4361	4735	4820	10,5	1,8
- с/г підприємства								
- господарства населення	2637	2960	4110	4276	4473	4480	4,8	0,2
Виробництво молока на 1 особу	472,3	257	245	249,5	243,3	242	-3,0	-0,5

Джерело: складено за [3]

сировини на тлі скорочення поголів'я корів у господарствах усіх категорій, зменшення обсягів виробництва молока, значним коливанням ціни на молоко.

Після 2013 р. ситуація на ринку молока знову погіршилася. Це передусім зумовлено зменшенням попиту на сире молоко з боку молокопереробних підприємств через звуження ринків збуту молочної продукції. Втрата ринків збуту Російської Федерації, Донецької, Луганської областей та Криму призвела до зменшення обсягів виробництва молочної продукції.

В аналізовані періоди позитивну динаміку демонструють лише показники продуктивності корів. Порівняно з 1990 р. середньорічний удій зріс на 65%. Це, своєю чергою, пов'язано з тим, що власники передусім зменшують кількість малопродуктивної худоби (рис. 1).

Найбільшими виробниками молока-сировини є Вінницька, Полтавська, Львівська, Хмельницька, Житомирська та Чернігівська області.

За останні десять років частка реалізації молока переробним підприємствам зросла на 26,6%. Значно зменшилася частка реалізації молочної продукції на ринку з 21% до 2% та населенню з 8% до 0,4%.

Основні канали реалізації молока сільськогосподарськими підприємствами наведено на рис. 2.

Питома вага поставок молочної продукції молокопереробним підприємствам від господарств населення в останні роки становить близько 60–70%. Частка надходження

молока на підприємства від сільськогосподарських підприємств у 2016 р. становила 31%. Із 2012 р. спостерігається збільшення надходження молока від сільськогосподарських підприємств (табл. 2). Це викликано збільшенням цін на якісне молоко та підтримкою великотоварного молочного скотарства з боку держави. Так, у 2010 р. урядом була прийнята постанова про часткове відшкодування вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів, а в 2011 р. про виплати дотацій за здане молоко та відшкодування вартості корів.

Загальний рівень товарності молока та молочної продукції в 2016 р. становив 35,7% та був найнижчим за останні 12 років.

Однією з основних причин зменшення поголів'я корів та низької товарності молока є низька ефективність молочного скотарства, яка була присутня до 2010 р. (рис. 3).

У період із 2000 по 2006 р. виробництво молока мало збитковий характер, окрім 2005 р. З 2010 р. рентабельність мала позитивний характер та була найвищою в 2010, 2011, 2016 рр.

Значний вплив на рентабельність виробництва молока здійснює його ціна.

Зазвичай найбільш впливовим чинником змін реальної ринкової ціни товару є обсяг його пропозиції та попиту. Важливим чинником є також девальвація гривні, яка спричиняла інфляцію, у результаті чого реальна ціна сирого молока зростала.

Важливим чинником під час ціноутворення на ринку готової молочної продукції є вплив посередників на закупівлю молока-сировини

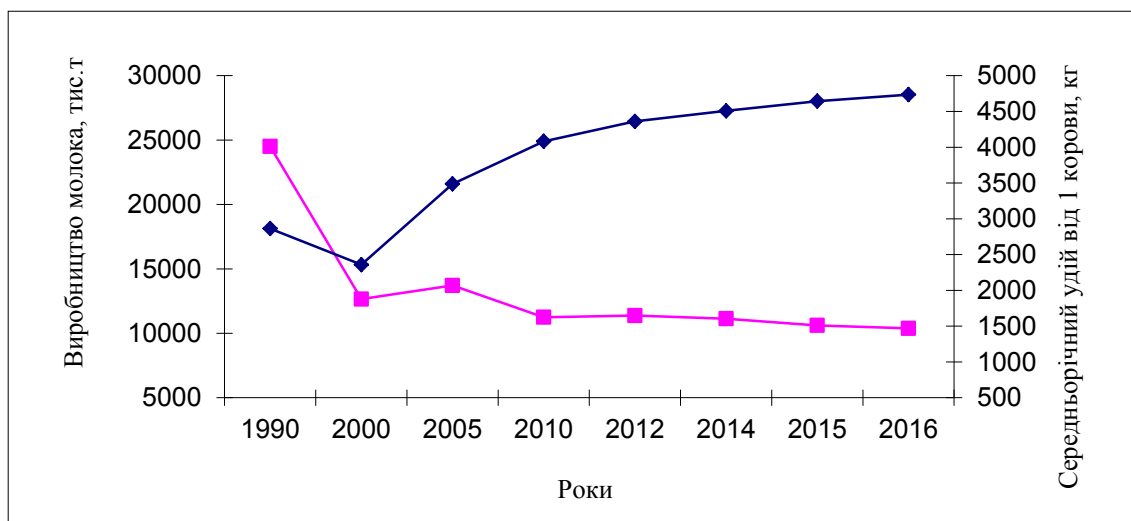

Рис. 1. Показники виробництва молока та середньорічного удою по Україні

Джерело: складено та узагальнено на основі [6, с. 32]

і реалізацію готової продукції. Під час закупівлі молока посередницькими структурами закупівельна ціна його зростає на 15–20%. При цьому залежно від асортименту торгового дому, відповідних доплат за входження молочної продукції до продажу у торговельній мережі оптова ціна підприємства на молочну продукцію зростає на 25–60%.

Вагомим чинником підвищення рівня конкурентоспроможності підприємств як на зовнішньому, так і на внутрішньому ринку є якість молока-сировини, що прямо впливає на якість продукції молокопереробних підприємств.

Рентабельну ціну за молоко можна отримати тільки за умови його високої якості.

А для забезпечення якості молока необхідною умовою є використання високотехнологічних доїльних залів, холодильного обладнання.

Крім того, якість молока та продуктивність тварин залежать від кормової бази та породи корів. Забезпечення цього вимагає більших інвестицій, що може собі дозволити тільки великотоварний виробник.

Виробництво молока типу «екстра» у загальній структурі виробництва молока в 2010 р. становило 3,5%. У 2012 р. цей показник досяг 5,6%, а в 2016 р. – 14,6%, що говорить про позитивні зміни в бік підвищення якості продукції. Молоко першого ґатунку становило 42%, а другого – 4,3%

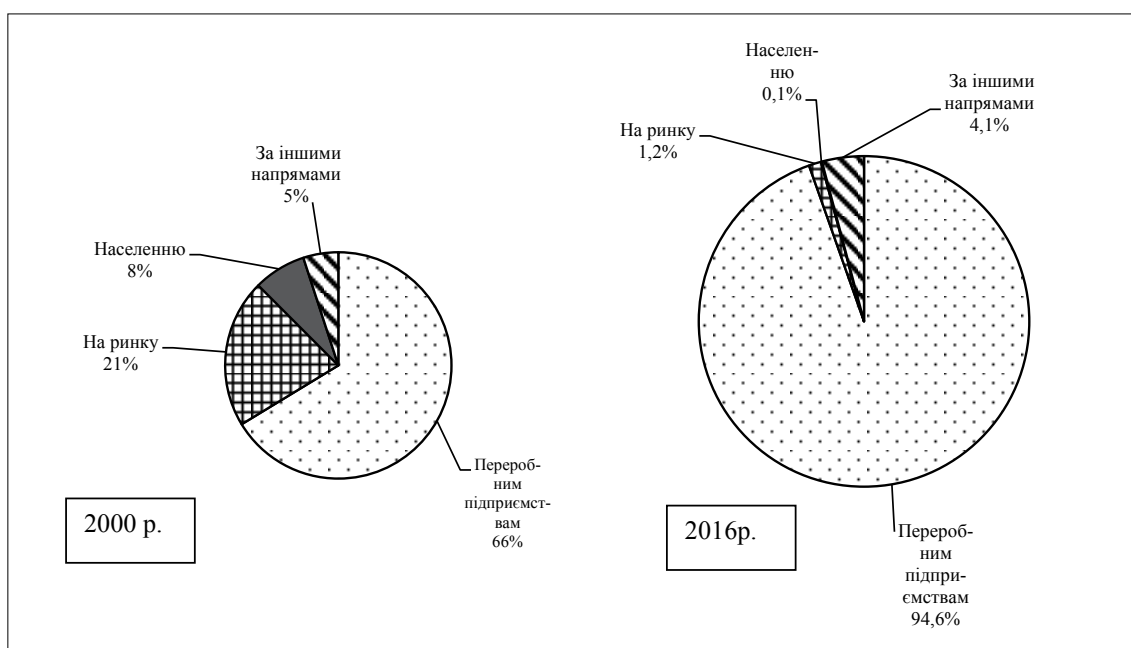

Рис. 2. Основні канали реалізації молока сільськогосподарськими підприємствами

Джерело: складено та узагальнено на основі [7]

Таблиця 2

Молоко та молочна продукція, що надійшли на підприємства, які займаються їх переробкою, тис. т

Показники	Роки								Темп приросту, % 2016 р. до	
	2005	2006	2007	2010	2012	2014	2015	2016	2012 р.	2015 р.
Надійшло всього, у т. ч. від	5689	5607,4	6038,6	4793,2	4716,4	4646,6	4089,8	3709,7	-21,3	-9,3
с.-г. підприємств	1797,1	1830,7	1670,6	1890,4	2277,7	2428,2	2412,8	3211,8	41,0	33,1
господарств населення	3814,5	3392,5	3548,3	2544,2	2007	1737	1346,1	1197,8	-40,3	-11,0
Рівень товарності молока, %	41,5	42,2	49,2	42,6	41,5	44,7	39,9	35,7	-5,8	-4,2

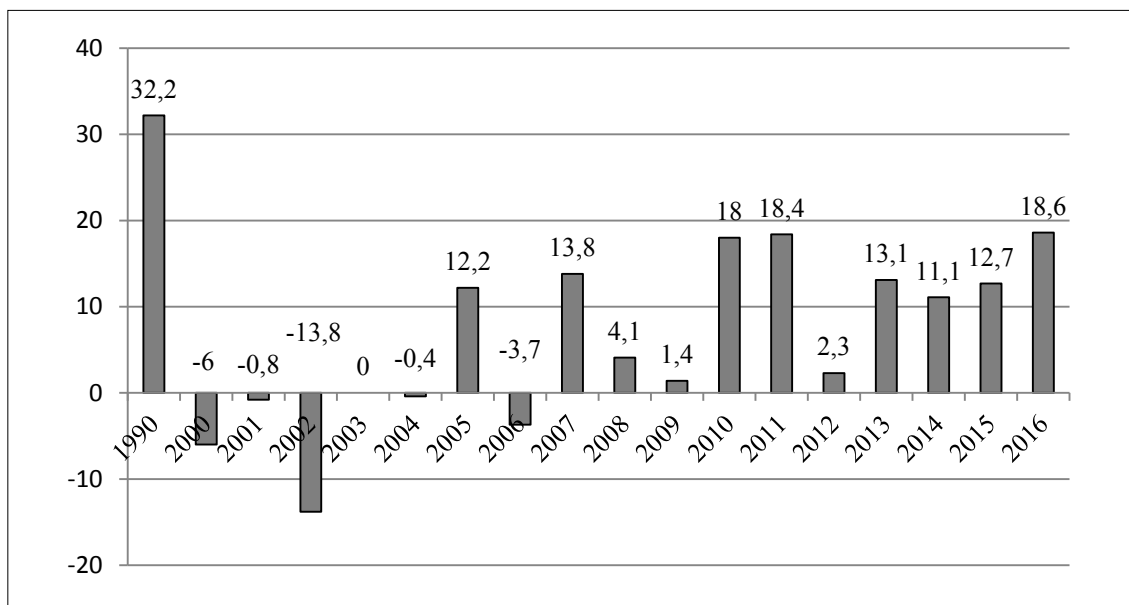

Рис. 3. Рентабельність молока-сировини в Україні, %

Джерело: складено за [7]

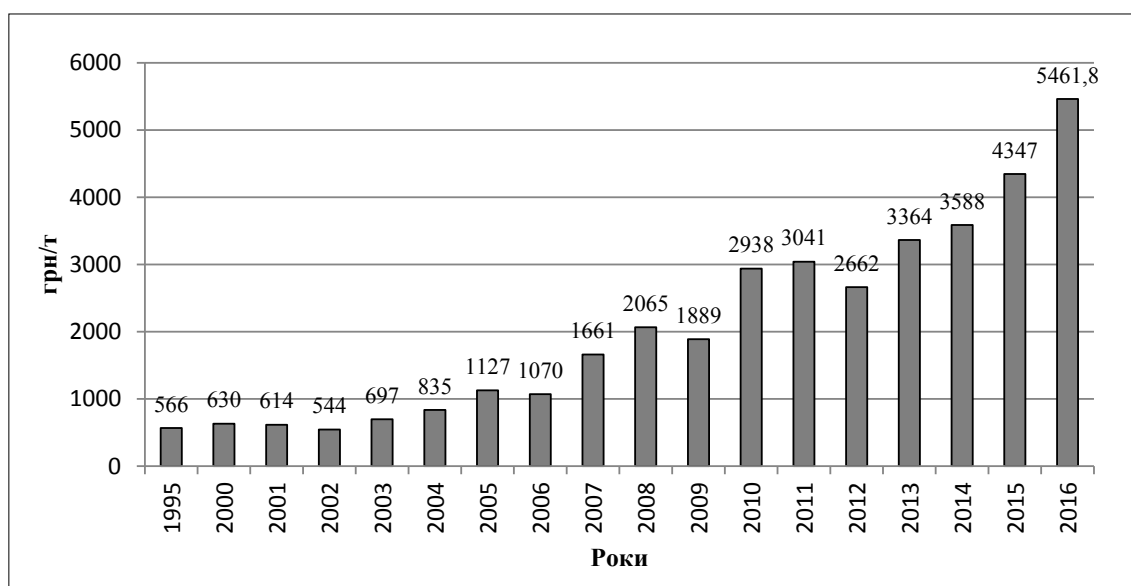

Рис. 4. Динаміка цін на молоко від сільськогосподарських підприємств

Джерело: складено за [8]

Приватні домогосподарства виробляють молоко першого та другого ґатунків та несортове на відміну від великотоварних ферм. Сільськогосподарські підприємства здійснюють механічне доїння, охолодження молока, як наслідок, постачають сировину вищої якості, отримуючи в середньому вдвічі вищу ціну, ніж особисті селянські господарства.

Прийняті зміни до Закону № 2132-V «Про молоко та молочні продукти» передбачають стимулювання в Україні виробництва високоякісного молока. Закон вводить доплату 25%

виробникам молока типу «екстра» та 20% – вищого ґатунку. Перший ґатунок якості взагалі не дотується [9].

Враховуючи, що динаміка підвищення цін на корми росте випереджувальними темпами проти підвищення цін на молочну сировину, то ключовим елементом в структурі витрат на тваринництво є витрати на корм, що становлять понад 60% від усіх витрат. У сільськогосподарських підприємствах і господарствах населення, де корми виробляються і споживаються без кругообігу на ринку, вартість кор-

мів оцінюється за виробничою собівартістю, яка є їхньою мінімальною ціною.

Відповідного аналізу потребує дослідження обсягів виробництва молочної продукції. Динаміка виробництва молочної продукції в Україні наведена в табл. 3.

Динаміка виробництва окремих видів молокопродуктів, таких як кисломолочна продукція, жирні сири, сухе молоко, має від'ємний тренд. У період 2010–2014 рр. молокопереробні підприємства потерпали від дефіциту якісної молочної сировини, знаходилися у стані конкурентної боротьби за постачальника та активно сприяли формуванню власної сировинної бази. Після 2014 р. ситуація докорінно змінилася, у підприємств з'явилися значні проблеми зі збутом готової продукції, яка виникла у зв'язку з втратою ринків Російської Федерації, Криму, частини Донецької та Луганської областей. Переорієнтація підприємств лише на внутрішній ринок викликала його перенасичення та зменшення обсягів виробництва продукції, зокрема сирів. Пошук ринків збуту за межами країни ускладнений процедурою отримання права експорту, зокрема до Європейського Союзу, яке сьогодні мають лише близько двох десятків підприємств. Основна причина пов'язана з необхідністю відповідати високим вимогам щодо безпечності та якості цих продуктів. У зв'язку із цим багато підприємств працюють на 15–20% своїх потужностей або взагалі зупинили виробництво [11]. Крім ЄС, деякі молокопереробні підприємства отримали дозвіл на експорт молочної продукції на ринки Китаю, Казахстану, Молдови.

Таким чином, українські виробники в 2016 р. експортували 109,3 тис. т молочної продукції. Найбільшу частку в експорті становлять молоко та вершки згущені (48%), масло (11%) і сири (7%) [12].

Ще одним чинником, що негативно позначився на обсягах виробництва молока та молокопродуктів, є зниження доходів українців, які скоротили споживання молока і молочних продуктів та надавали перевагу продуктам із нижчою ціною [13].

Аналіз балансу виробництва і споживання молока та молочних продуктів показав, що баланс є позитивним. Виробництво молока відповідає фонду споживання. Пороте саме споживання молока та молочних продуктів не відповідає ні мінімальним, ні раціональним його нормам. За останні сімнадцять років показник споживання молока на одну особу коливався у межах 200–223 кг. Причому найнижчий показник був саме в 2017 р.

Важливим аспектом, що свідчить про недостатню забезпеченість споживання молока та молочної продукції, є зміна таких чинників, як: доходи населення, зростання цін на молокопродукти, обсяги виробництва молочної сировини та молочної продукції.

Збільшення обсягу виробництва молока і, відповідно, забезпечення продовольчої безпеки в даній галузі можна досягти шляхом збільшення поголів'я корів, товарності молока, продуктивності молочного стада та їх поєднання (рис. 5).

Сьогодні чинниками, що гальмують розвиток ринку молока і молочної продукції, є

Таблиця 3

Виробництво молочної продукції в Україні, тис. т

Показник	Роки								Темп приросту, % 2016 р до	
	2005	2006	2007	2010	2012	2014	2015	2016	2012 р.	2015 р.
Молока оброблене рідке	863	817,7	858,7	801,4	909	1117	972	961	5,7	-1,1
Продукція кисломолочна	499	523,4	533,8	479,6	486,2	474	426	428	-12,4	0,47
Сири жирні	274	217,4	245,7	210	165,8	130	124	113	-31,8	-8,9
Вершки	24,2	14	14,6	19,8	36,2	68,2	61,8	64,5	78,2	4,4
Молоко та вершки сухі	113	106	125	68,08	62,7	66,7	60,9	59,1	-5,7	-3,0
Масло вершкове	120	104	100	79,15	88,2	114	102	103	16,8	1,0
Спреди та суміші жирів	80,3	71,1	83,8	65,2	53,2	52,5	36,3	29	-45,5	-20,1
Сир свіжий неферментований та сир кисломолочний	83,5	93,8	93,2	78,5	78,6	74,7	67,8	70,1	-10,8	3,4

Джерело: складено за [10]

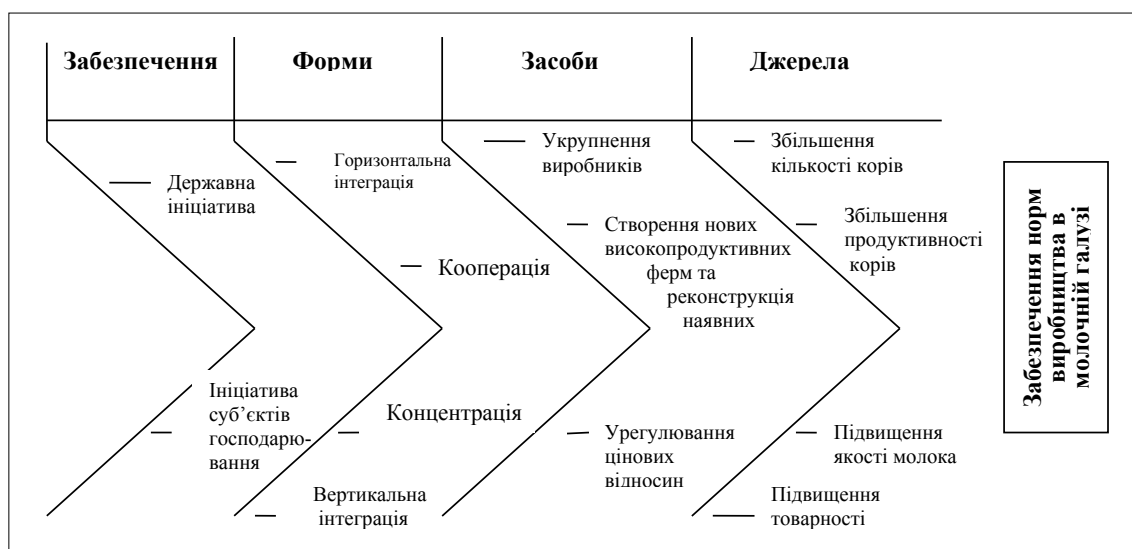

Рис. 5. Забезпечення норм виробництва на ринку молока і молочної продукції

Джерело: власна розробка

неприсосованість молочного бізнесу країни до виробництва молочних продуктів, що мали б попит поза межами СНД, а також зниження купівельної спроможності населення.

З моменту підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом Україна взяла на себе зобов'язання щодо гармонізації свого законодавства з регламентами ЄС, зокрема це стосувалося вимог до безпечності харчових продуктів. Із 20 вересня 2015 р. набрала чинності нова редакція Закону України № 771/97-ВР «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів», відповідно до якого оператори ринку харчових продуктів зобов'язані впровадити та застосовувати постійно діючі процедури, засновані на принципах НАССР (Hazard Analysis and Critical Control Points), та забезпечувати процес простежуваності продукції. Переорієнтація експортних потоків у напрямі європейських ринків – процес складний, довготривалий та витратний. Кількість підприємств, які готові конкурувати на світових ринках, нині не така велика, тим не менше за останні кілька років Україна відкрила для себе кілька нових ринків, зокрема ринок Китаю. Все це говорить про певні позитивні зрушення, проте це лише перший крок на шляху, який необхідно продовжувати, змінюючи ментальність керівництва підприємств та виробників сировини в напрямі підвищення якості продукції.

Висновки з цього дослідження. Аналіз ринку молока і молочної продукції виокремив низку взаємопов'язаних проблем: зменшення

поголів'я корів зумовило зменшення обсягів виробництва молока; дрібнотоварне виробництво зумовлює низьку якість сировини, яка, своєю чергою, спричиняє невідповідність продукції молокопереробки міжнародним нормам якості; невідповідність продукції молокопереробки міжнародним нормам якості зумовлює звуження ринків збуту продукції; диспаритет цін на сировину і готову продукцію спричиняє низьку рентабельність виробництва молока і, як наслідок, відсутність зацікавленості у його виробництві, а отже, зменшенні поголів'я корів; натомість висока ціна на продукцію для кінцевих споживачів та обсяги її виробництва спричиняють невідповідність попиту раціональним нормам споживання; закриття російського ринку, на який довгий час була орієнтована велика кількість підприємств, спричинило зменшення обсягів виробництва продукції, падіння попиту на сировину і, відповідно, на її ціну, що призводить до зниження його ефективності та знову ж таки до зменшення поголів'я.

Це, по суті, замкнене коло, яке можливо розірвати лише, орієнтуючись на якість виробництва продукції відповідно до світових стандартів та освоюючи нові ринки збуту. Водночас якість продукції напряму залежить від якості сировини, яку необхідно підвищувати, об'єднуючи дрібнотоварних виробників у кооперативи та формуючи тісні інтеграційні зв'язки між виробниками сировини та переробними підприємствами, що забезпечить принцип простежуваності відповідно до світових стандартів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. FAO Statistical Pocketbook 2015. URL: <http://www.fao.org/3/a-i4691e.pdf>.
2. Лисюк В.М., Чмут А.В., Шлафман Н.Л. Методологія секторного аналізу продовольчого ринку (на прикладі ринку молока і молочної продукції). Агроінком. 2012. № 4–6. С. 6–11.
3. Сільське господарство України 2016: стат. збірник / Держ. комітет статистики України. Київ, 2017. 392 с.
4. Гіржева О.М. Аналіз виробництва молока в Харківській області. Вісник аграрної науки Причорномор'я. 2009. Вип. 3(50). С. 107–118.
5. Толбатов Ю.А. Проблеми виробництва молока і молочної продукції. Економічний вісник університету. 2010. № 1(15). С. 17–30. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Evu/2010_15_1/Tolbatov.pdf.
6. Тваринництво України 2016: стат. збірник / Держ. комітет статистики України. Київ, 2017. 212 с.
7. Статистичний щорічник України за 2016 рік / Державна служба статистики України; за ред. О.Г. Осауленко. К., 2017. 552 с.
8. Надходження продукції тваринництва на переробні підприємства за 2016 рік: стат. бюлетень / Держ. комітет статистики України. Київ, 2017. 22 с.
9. Про молоко та молочні продукти: Закон України від 24.06.2004 № 1870-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1870-15> (дата звернення: 09.08.2018).
10. Україна у цифрах 2016: стат. збірник / Держ. комітет статистики України. Київ, 2017. 249 с.
11. Чмут А.В., Антош Н.В. Гармонізація відносин молокопереробних підприємств з постачальниками сировини в умовах посилення контролю якості та безпечності харчових продуктів. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». 2017. № 26–2. С. 24–28.
12. Косар Н.С., Кузьо Н.Є., Білик І.І. Стратегії розвитку молокопереробних підприємств України у сучасних умовах. Агросвіт. 2016. № 4. С. 14–20.
13. Українці стали економити на молочних продуктах. URL: <http://agravery.com/uk/posts/show/ukraincistaliekonomitnamolocnihproduktah>.

REFERENCES:

1. FAO Statistical Pocketbook 2015. URL: <http://www.fao.org/3/a-i4691e.pdf>
2. Lysjuk V.M., Chmut A.V., Shlafman N.L. (2012) Metodologhija sektornogho analizu prodovoljchogho rynku (na prykladi rynku moloka i molochnoji produkciji) [The methodology of the sectoral analysis of the food market (on the example of the milk and dairy market)]. Aghroinkom: Naukovo-praktychne vydannja. vol 4–6. p.p. 6–11.
3. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2017). Siljsjke ghospodarstvo Ukrainy 2016. Kyjiv: Informatsiino-analitychne ahentstvo.
4. Ghirzheva O.M.(2009) Analiz vyrobnyctva moloka v Kharkivskij oblasti [Analysis of milk production in the Kharkiv region]. Visnyk aghrarnoji nauky Prychornomorja. Vol 3, no 50, pp. 107-118.
5. Tolbatov Yu.A. (2010). Problemy vyrobnyctva moloka i molochnoi produktsii [Problems of milk and dairy production]. Ekonomichnyi visnyk universytetu. Vol, no15, pp 17-30. Available at: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Evu/2010_15_1/Tolbatov.pdf
6. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2017). Tvarynnyctvo Ukrainy 2016:stat. Zbirnyk [Tvarynnyctvo Ukrainy 2016]. Kyjiv: Informatsiino-analitychne ahentstvo.
7. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2017). Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2016 rik [Statistical Yearbook of Ukraine for 2016]. Kyjiv: Informatsiino-analitychne ahentstvo.
8. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2017). Nadkhodzhenia produktsii tvarynnyctva na pererobni pidpryemstva za 2016 rik [Acquisition of livestock products to processing enterprises for 2016]. Kyjiv: Informatsiino-analitychne ahentstvo.
9. Zakon Ukrainy pro moloko ta molochni produkty 24.06.2004 № 1870-IV Available at: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1870-15> (accessed: 09.08.2018).
10. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2017). Ukraina u tsyfrakh 2016 rik [Ukraine in figures for 2016]. Kyjiv: Informatsiino-analitychne ahentstvo.
11. Chmut A.V., Antosh N.V. (2017). Harmonizatsiia vidnosyn molokopererobnykh pidpryemstv z postachalnykamy syrovyny v umovakh posylennia kontroliu yakosti ta bezpechnosti kharchovykh produktiv [Harmonization of relations of dairy enterprises with suppliers of raw materials in conditions of strengthening of quality control and safety of food products]. Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Vol. 26-2, pp.24-28.
12. Kosar N. S. Kuzo N. Ye, Bilyk I. I. Stratehii rozvytku molokopererobnykh pidpryemstv Ukrainy u suchasnykh umovakh [Strategy of development of dairy enterprises of Ukraine in modern conditions]. Ahrosvit. vol 4. P. 14-20.
13. Ukrainci staly ekonomyty na molochnykh produktakh. Available at: <http://agravery.com/uk/posts/show/ukrainci-ekonomlat-na-najbils-cinnih-dla-rationu-produktah> (accessed: 09.08.2018).